

Н. Л. ІВАНИЦЬКА
ПОШИРЕНЕ І НЕПОШИРЕНЕ ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

Задумаймося над тим, як будується речення. Назва конкретної дії, переданої, наприклад, дієсловом *працювати*, передбачає відповідний підмет — назву особи чи предмета: *робітник працює, завод працює*. Іншу будову матиме речення з дієсловом-присудком *опрацьовувати*. В цій ситуації крім підмета — назви особи і предикативної ознаки — присудка має бути названий об'єкт, на який скерована дія: «Студент *опрацьовує літературу*». Отже, в одних випадках дієслово передбачає утворення непоширеного речення, а в інших — поширеного з другорядним членом речення (прямим додатком).

Мовний досвід майже безпомилково «спрямовує» структуру речення, присудком якого є те чи інше дієслово. Наприклад, дієслова *полум'яніти, дзвеніти, плакати, добрішати, блищати, здивуватися* вживаються в непоширених реченнях, не вимагаючи доповнення другорядними членами. Дієслова *здійснювати, досліджувати, виконувати, відзначатися, стежити, личити* і под. називають ситуації, в яких, крім суб'єкта, має бути названий об'єкт дії, а такі дієслова, як *опинитися, знаходитися, податися* і т. д., вживаючись у реченні, обов'язково передбачають значення місця.

Дієслова української мови умовно можна поділити на дві великі групи. Це, по-перше, дієслова, які розкривають своє значення, сполучаючись з іменником-підметом непоширеного речення типу «Поїзд зупинився», «Наступила осінь», «Зазеленіла озимина»; по-друге, дієслова, значення яких розкривається тільки в сполученні з іншими повнозначними словами, що доповнюють і уточнюють їх семантику: «Брат вирішив...», «Завод виконав...», «Хлопець опинився...», «Костюм личить...».

Дієслова першої групи утворюють непоширені речення: «Земля диміла», «Починалось літо», «Заскрипіли береги» або речення, поширені другорядними членами: «Невдовзі вона пішла зовсім», «Вночі пройшов холодний дощ», «Наближалася довгожданна подія». Дієслова другої групи утворюють поширені речення з обов'язковими поширювачами (додатками чи обставинами): «Космонавтика має служити мирним цілям», «Колоски хитає вітер». Отже, дієслівна семантика визначає структуру речення, тобто структура речення залежить від того, чи передає своє значення дієслово самостійно чи тільки з допомогою інших слів.

Дієслова другого типу мають більші потенції щодо утворення поширених речень, у яких, крім граматичного центру, є один чи кілька обов'язкових поширювачів (другорядних членів речення). Дієслова при цьому виконують роль допоміжних або зв'язок у складеному присудку. Близькі до допоміжних дієслів, наприклад, ті, що вживаються в тлумаченні дієслівних значень в 11-томному «Словнику української мови»: *звітувати — складати звіт; опікувати — складати пісні; описувати — складати опис; прославляти — складати хвалу; копити — складати в копи; копити (гроші) — складати копійку до копійки*. Семантика дієслова *складати* виражає цілеспрямовану дію, що переноситься на об'єкт — прямий додаток у знах. в. Найпоширенішими допоміжними дієсловами, які утворюють різні синонімічні структури речень в українській мові, є такі: *робити, створювати, вважати, надавати, відчувати, вести, показувати, виявляти, визначити, запроваджувати, доводити, складати* та ін., тобто дієслова, що називають причину або виражають у найзагальніших рисах різні вольові відношення мовця до ситуації.

Порівняймо дві синонімічні синтаксичні структури, вживані в двоскладному реченні: *діставатися (комусь); переходити в користування, у власність, у руки (когось)*. При дієслові *діставатися* вживається один іменник в дав. в.: «Оця десятина землі, густо заселена розкішними кущами, ..*дісталась йому* ще від батька» (М. Коцюбинський); «*Наталі Корсунь* у гуртожитку *дісталася* невеличка кімната» (О. Донченко). Речення з подібним дієсловом-присудком включає підмет, присудок і обов'язковий поширювач (непрямий додаток). До дієслова-присудка в цих реченнях можливі два синтаксичних варіанти: *переходити (комусь)* — «Василина усе потішає Давида, що після її смерті ґрунт *перейде Давидові*» (М. Стельмах) і

переходити у (чийсь) користування, розпорядження (когось), (чийсь) руки, до (чийхось) рук: «Вранці дружина йде на роботу, син і донька — до школи. З другої половини дня стіл *переходив у їх розпорядження*» (О. Гримайло); «Села одне за другим *переходили до рук партизан*» (П. Козланюк). Якщо в структурі речень з дієсловами-присудками *діставатися (комусь), переходити (комусь)* наявний один обов'язковий поширювач, то в реченнях із присудками *переходити в (чийсь) розпорядження, переходити до рук (когось)* є два обов'язкових поширювачі. До речень-синонімів належать, зокрема, конструкції з дієсловами-присудками типу *фамільярничати з кимось, дурити когось*. Вони виступають як структури з одним обов'язковим поширювачем, вираженим іменником у знах. в. (*дурити когось*) або прийменником та іменником в оруд. в. (*фамільярничати з кимось*), і речення з двома обов'язковими поширювачами (*ставитись до когось певним чином*), один із яких є обставиною способу дії.

Отже, семантика деяких дієслів, зокрема *фамільярничати, дурити* і т. п., включає в себе, крім абстрактного значення дії, додаткове значення способу вираження цієї дії, яка може виступати розчленовано (виражатися різними членами речення) у реченні з дієсловом-присудком *ставитись*.

Як синонімічні засоби української мови виступають речення з присудками типу *геройствувати — показувати героїзм; вільнодумствувати — виявляти вільнодумство; господарювати — займатися господарством; утомлювати когось — доводити когось до втоми; квапити когось — спонукати когось робити щось швидше; інструктувати когось — давати комусь керівні вказівки; жахатися когось, чогось — відчувати жах перед кимось, чимось; карати когось — завдавати кари комусь; унормувати щось — запровадити норму в чомусь* і т. п.

Отже, враховуючи семантичні й синтаксичні властивості дієслова, можна використовувати лексику, що найбільше відповідає меті висловлювання.